

Die uw jeugd vernieuwt als die van een arend

De Reformatie

Weekblad tot ontwikkeling van het gereformeerde leven

Donorshow of naastenliefde?

Was het alleen maar een creatieve grap? De omroep BNN kondigde een 'Grote Donorshow' aan. Een ongeneeslijk zieke vrouw zou haar organen afstaan. Daarbij zou zij kiezen tussen kandidaten. Politiek en samenleving raakten in rep en roer. Zelfs CNN stond op de stoep. Achteraf bleek alles in scène gezet. En het gevolg was toch maar dat honderden mensen in Nederland én daarbuiten zich lieten registreren als donor. Een creatieve manier om aandacht te vragen voor het tekort aan donoren? Een grap met positieve gevolgen? Deze en volgende week wil ik erover doordenken.

A.L.Th. de Bruijne ■

In dit nummer

<i>Kerkelijk leven - A.L.Th. de Bruijne</i> Donorshow of naastenliefde?	639
<i>Meditatief - R.R. Roth</i> Vernederd en verheugd	643
<i>Wandelen met God - M.A. van Leeuwen</i> De ware christen	644
<i>Achtergronden - M. Derks</i> De zegen als het gezicht van God (2)	646
<i>Samenleving - J. Westert</i> Good governance	649
<i>Voetnoten - B. Kamphuis</i> Haast ondermijning?	652
<i>Meeglezen - T. Groenveld</i> Ietisme	653
<i>Uit de kerken, Persberichten</i>	

Veelzeggende grap

Natuurlijk verdient BNN onze bewondering. Je moet er maar opkomen. Al vooraf was de leiding van deze omroep bovendien duidelijk geweest. Men vond het zelf ook een smakeloze vertoning, maar soms heb je ongebruikelijke middelen nodig om een goede zaak te dienen. Toch is het veelzeggend dat vrijwel de hele samenleving de aankondiging serieus nam. Kennelijk past zo'n smakeloos programma wel in ons beeld van BNN. Ook zet het aan het denken dat vanuit het buitenland de opmerking klonk: zoiets typeert Nederland. Bovendien blijkt dat alleen extreme middelen kennelijk nog beweging veroorzaken. Wij zijn oververzadigd van indrukken en prikkels. Bovendien zijn wij gewend aan steeds extremere beelden en gebeurtenissen. Onze samenleving drijft op een continue stroom van enerverende beelden, die zorgt voor een voortdurende productie van ondiepe en gedeeltelijk onechte emoties. En we zijn dol op programma's waarin mensen met elkaar een competitie aangaan om vervolgens door andere mensen zo bot mogelijk beoordeeld en afgerekend te worden. Diep in onze samenle-

ving zit ingebouwd dat je elk een individu bent dat voor zichzelf moet opkomen. Wie dat niet doet, is een loser. Wie dat het beste voor elkaar krijgt, ontvangt ons applaus en onze vrijgevigheid. Zelfs ideële organisaties als Unicef en ZOA benaderen hun potentiële gevers als consumenten die je via reclame voor jezelf moet interesseren. Alleen wie de meeste aandacht trekt, wint de slag om de emotie en dus de steun van de consument. Dit individualisme ontspoord rond organen soms nog op een extra manier. De schaarste aan organen lokt sommi-

alleen in een samenleving die zo ver heen is als de onze heeft deze creatieve grap zin

gen in de richting van commercialisering. Handel in organen met opgedreven prijzen vormt daarvan een symptoom.

Dat BNN haar plan niet serieus bedoelde, neemt niet weg, dat het alleen maar mogelijk was binnen deze maatschappelijke en culturele context. Alleen in een samenleving die zo ver heen is als de onze heeft deze creatieve grap zin. Alleen een samenleving als de onze moet tot zulke middelen haar toevlucht nemen om mensen te bewegen tot geven, van geld of van organen.

Trage kerken

Als kerken moeten we dit alles doorzien en in beginsel profetisch aanwijzen. Toch past ons hier ook bescheidenheid. In de *eerste* plaats verschillen christenen in deze omgang met beelden en prikkels vaak minder van anderen dan past bij de navolging van Christus. En in de *tweede* plaats blijken christenen waar het gaat om orgaandonatie zeker niet meer in beweging te komen dan anderen. De vorige minister van volksgezondheid, Hoogervorst, besteedde begin dit jaar in een nota over orgaandonatie voor het parlement apart aandacht aan de relatie tussen orgaandonatie en levensbeschouwing. Daarbij noemt hij twee groepen waarop zich een speciale voorlichtingscampagne richt: moslims en kerken. Wat betreft de moslims werd op 1 december in een speciale moskeedienst in Amsterdam de aftrap gegeven. Voor kerken bestaat een 'kerkenpakket' dat in 120 kerken is gebruikt. Christenen staan kennelijk niet vanzelf vooraan waar het gaat om orgaandonatie. Ook zij moeten van buitenaf gemotiveerd worden. Ook onder christenen kon je de afgelopen weken horen dat men zich nu toch maar eens zou gaan registreren als donor. Bij christenen past juist een andere houding. Paulus zegt: als je weet goed te doen en het niet doet, is dat je tot zonde. Dat kun je ook toepassen op de situatie waarin je eigenlijk vindt dat het goed is om donor te worden maar

tot nu toe toch niet in beweging kwam. Zelfs al zouden anderen passief blijven of alleen te bewegen zijn via extreme prikkels, geldt dat je als christen leeft uit een diepere motivatie: de kracht van de Geest van Christus. Er zijn tijden in de kerkgeschiedenis geweest dat christenen alleen of minstens vooraan stonden waar het ging om het zoeken van het goede voor hun naasten. Zo trokken ze in de eerste eeuwen de wijken van Carthago binnen waar anderen die wijken juist haastig verlieten. Ten koste van hun eigen gezondheid of zelfs van hun leven verzorgden zij daar tijdens een pestepidemie niet-christelijke zieken en stervenden.

Reserves

Toch kan er ook iets anders aan de hand zijn. De speciale aandacht van de overheid voor de relatie tussen orgaandonatie en levensbeschouwing kan ook samenhangen met een reserve tegen orgaandonatie, die zich vaker bij christenen voordoet dan bij anderen. Soms keuren christenen orgaandonatie af. In het vervolg van dit artikel bespreek ik enkele van de argumenten die daarbij een rol spelen.

Schending van het lichaam

In de *eerste* plaats zou het uitnemen van organen een schending van het menselijke lichaam kunnen inhouden. Dat geldt natuurlijk vooral voor donatie bij leven (bijvoorbeeld van een nier) maar wordt toch ook betoogd voor een gestorven lichaam. Is het niet passender om een lichaam intact te laten bij een begrafenis? Spreekt daaruit niet ook de verwachting dat uit het oude lichaam God eens een nieuw lichaam zal scheppen?

In antwoord op dit bezwaar is wel gewezen op de praktijk van het balsemen, waarbij ook inwendige delen van het lichaam moeten worden weggenomen. Op zichzelf staat dat argument niet sterk genoeg. Er komen in de Bijbel wel meer praktijken voor, waarover niet afkeu-

wel verdient dit ontluisterde lichaam respect

rend wordt gesproken terwijl zij vandaag toch moreel verwerpelijk kunnen zijn (denk aan de slavernij). Wel schuilt in de verwijzing naar het balsemen een achterliggend bijbels inzicht. Het menselijke lichaam is prijsgegeven aan de ontluistering. Het zal helemaal verteren. De creatie van een nieuw lichaam houdt wel verband met het oude lichaam, maar niet op zo'n manier dat dit oude lichaam nog materieel bewaard moet zijn. Wel verdient dit ontluisterde lichaam respect, maar dat is vanwege

het geschapen zijn ervan naar Gods beeld en om de toekomst die in Christus opengaat. Het wegnemen van organen kan samengaan met dit respect dat tegelijk reëel blijft over wat er met het oude lichaam zelf zal gebeuren. Bovendien kan het voortkomen uit respect voor het door God geschapen lichaam van een zieke en uit de verwachting dat ziekte en dood om Christus' wil niet het laatste woord hoeven hebben.

Onnatuurlijk sterven

Een *tweede* argument tegen orgaandonatie betreft de onnatuurlijke manier van sterven die daartoe nodig is. Voor de meeste organen is het nodig dat zij na het moment van sterven nog enige tijd doorfunctioneren. Daartoe moet het lichaam op een kunstmatige manier 'gaande' gehouden worden, terwijl de dood al is ingetreden. Dat vergt natuurlijk geavanceerde apparatuur. Daarom moeten orgaandonoren in het ziekenhuis sterven. Soms gebeurt dit als vanzelf bijvoorbeeld doordat er sprake was van een ongeval. Maar voor andere donoren is het nodig om in de laatste fase te worden overgebracht naar een ziekenhuis. Voor henzelf maar ook voor hun omgeving kan het echter beter zijn om thuis te sterven.

In antwoord op dit bezwaar merk ik op dat het gedeeltelijk voortkomt uit een visie op sterven die in onze samenleving steeds meer wortel schiet. Wij willen het sterven 'natuurlijk' houden. Sterven moet 'te doen zijn'. Die ambitie blijkt al uit de analyse van allerlei fasen van verwerking die ons als vanzelf zouden voeren tot 'acceptatie'. Zij komt ook naar voren in manieren waarmee mensen het moment van sterven of de mate van bewustzijn tijdens het sterven zelf willen beheersen. Sterven is echter nooit 'natuurlijk'. Wie zich even realiseert op welke manier verreweg het grootste deel van de wereldbevolking sterft, beseft dat in deze visie op sterven ook een element van westerse 'luxe' schuilt. Bovendien moet een christen proberen om zijn troost niet te koppelen aan de begeleidende omstandigheden van het sterven maar te zoeken in de aanwezigheid van de levende Heer bij elk sterven.

Wel erken ik dat het vaak de voorkeur verdient om thuis te sterven en dat het moeilijker is om afscheid te nemen als iemands lichaam nog lijkt te functioneren. In het volgende artikel brengt deze erkenning mij dan ook tot een belangrijke nuance in mijn visie op orgaandonatie. Toch zet ik voorop dat hier geen principieel bezwaar tegen orgaandonatie in kan schuilen. Mensen kunnen samen deze moeite opbrengen om daardoor anderen te helpen. Wat al onnatuurlijk was, voelt daardoor hoogstens nog een beetje onnatuurlijker. Dat kan praktisch groot verschil maken, zodat mensen geen donor willen worden. Het kan echter geen principieel-ethisch argument tegen orgaandonatie vormen.

Vertechniseerde cultuur

Een *derde* groep argumenten opereert met de betekenis van lichamelijkeheid en orgaandonatie in onze vertechniseerde westerse cultuur. In beginsel beschouwt de moderne westerse mens alles als 'materie' waarover hij met zijn 'geest' kan regeren. Alles wordt als maakbaar gezien. Daartoe bieden wetenschap en techniek de instrumenten. Ook het menselijke lichaam geldt als een machine waaraan je kunt sleutelen. Men spreekt wel van een 'garagemodel': is een onderdeel van de machine kapot, dan is het in beginsel vervangbaar door een nieuw onder-

sterven is nooit 'natuurlijk'

deel. Zo zijn organen in beginsel vervangbaar. Bijbels gezien 'heb' ik (mijn geest) echter mijn lichaam niet, maar 'ben' ik mijn lichaam.

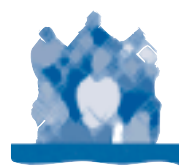
Lichaam en ziel moet je niet scheiden maar zijn helemaal met elkaar verweven.

Deze kritiek op veel hedendaagse omgang met lichamelijkeheid deel ik. Voor christelijke artsen en verzorgenden is het een voortdurende uitdaging om het beeld van God in de ander te respecteren, ook waar het gaat om het lichaam en delen daarvan. Toch vind ik dit argument willekeurig zodra het speciaal wordt gereserveerd voor orgaandonatie. Rond vrijwel elke operatie krijgen wij te maken met deze vertechniseerde visie op het menselijke lichaam.

Orgaandonatie verschilt in dat opzicht niet principieel van ander handelen. Als christenen mogen wij (samen met anderen) proberen te werken aan een minder eenzijdige visie op het lichaam. Maar ook binnen een bredere benadering blijft staan dat het lichaam ook gewoon 'materie' ('stof der aarde') is, en dus vatbaar voor wetenschap en techniek. Zou iemand menen dat het orgaan van een ander (vanwege de eenheid van lichaam en ziel) dus 'iets van die ander' in mijn lichaam brengt, dan geldt dat ook van het bloed van anderen dat je bij vele medische handelingen krijgt toegediend. Is de gedachte omgekeerd dat je 'iets van jezelf (je ziel)' weggeeft als je een orgaan weggeeft, dan wordt de vraag wat daarop tegen is? Prof. Douma heeft terecht gewezen op de overeenkomst met zelfopoffering. Als je zelfs je leven mag weggeven om anderen te redden, waarom dan niet een stukje van je lichaam na je dood of zelfs tijdens je leven.

Oneerlijk verdeeld

Ten slotte noem ik het bezwaar dat in het middel van orgaantransplantatie herkent dat wij met onze westerse medische mogelijkheden de verkeerde prioriteiten stellen. Middelen zijn nu eenmaal schaars. Kunnen zij niet beter worden ingezet om de massale ziekten en medische problemen in de armere delen van de wereld

aan te pakken? Is het niet onrechtvaardig om ze te richten op situaties die veel minder vaak voorkomen maar in onze westerse wereld de aandacht vangen omdat de gewonere problemen wel onder de knie zijn? Is het niet extra schrijnend dat het soms (niet altijd) gaat om ziekten die wij met onze levensstijl zelf hebben veroorzaakt. Problemen met hart, vaten, nieren, longen, lever: soms zijn ze veroorzaakt door een schadelijke levensstijl. Niemand komt onder de kracht van deze gegevens uit. Als christen maak je deel uit van een wereldwijd nieuw volk van God. Je loyaliteit ligt niet in de eerste plaats bij het Westen maar bij het rijk van God dat niet beperkt is tot bepaalde tijden en plaatsen. Als het goed is, leer je als christen dan ook denken in dat perspectief. Tegelijk ben je geroepen op de plaats waar God je zet. Concreet kan dat betekenen dat christenen zich inzetten voor een verschuivend accent in de gezondheidszorg: bijvoorbeeld meer geld voor zorg, minder voor bepaalde soorten onderzoek. Ook uit de kerken zou dat geluid publiek mogen klinken. Het kan ook betekenen dat zij zich inzetten voor een nog verder gaande ver-

komt het thema 'orgaandonatie' wel eens voor in de 'toepassing' van de preek?

schuiving. Misschien moeten we als westerse samenlevingen onze medische middelen wel veel meer richten op armere werelddelen en daartoe inleveren op onze eigen verworvenheden.

Door het zo te benaderen laat ik echter al zien dat dit argument in een speciale toepassing op orgaandonatie onzuiver is. Het geldt heel de medische zorg en niet alleen die. Dit bezwaar is in feite een bezwaar tegen belangrijke dimensies van onze westerse levensstijl en prioriteiten over de hele linie. Het heeft geen speciale kracht in relatie tot orgaandonatie. Als wij over de hele linie tot matiging en verandering komen, zal dit ongetwijfeld ook doorwerken in de omgang met orgaandonatie. Maar je overbelast dit onderwerp als je daarmee de reformatie van de westerse cultuur denkt te kunnen inzetten. Bovendien doe je dat dan over de rug heen van hen voor wie momenteel binnen onze samenleving een donororgaan de enige uitweg lijkt. Ook dat zijn mensen om wie getreurd zou worden. Ook zij zijn misschien vader of moeder van kinderen die ouders nodig hebben. Hun leven is niet minder waardevol dan dat van anderen in de wereld.

Naastenliefde

In het voorgaande heb ik enkele bezwaren tegen orgaandonatie besproken. Voor een christen kunnen ze niet doorslaggevend zijn.

Maar wat zou je ertoe kunnen motiveren? Op welke manier kun je orgaandonatie positief verbinden aan een christelijke levensstijl?

Op dit punt sluit ik zelf aan bij Prof. Douma in zijn boek *Medische ethiek*. Hij wijst op de roeping tot naastenliefde als één van de kernen binnen de christelijke levensstijl. Die naastenliefde kent veel vormen. Altijd zal het hart daarvan zijn dat je jezelf geeft in dienst van de ander en diens heil of welzijn. De bereidheid om tijdens je leven of na je sterven organen af te staan aan mensen die zelf anders moeizaam zouden doorleven of zelfs zouden sterven, is een vorm van naastenliefde. Daarmee dien je zowel hen zelf als hun omgeving. Er bestaat geen reden waarom christenen deze dienstbaarheid niet zouden mogen opbrengen. Daarbij gaat het (met uitzondering van donatie bij leven) nog niet eens om zo'n vergaande vorm van naastenliefde. Mijzelf iets ontfangen om armere mensen te kunnen helpen, kost al veel meer dan het afstaan van organen die ik na mijn dood toch niet meer nodig heb. Onder het appèl binnen onze samenleving om donor te worden kunnen juist christenen niet uit. Komt het thema 'orgaandonatie' wel eens voor in de 'toepassing' van de preek? Wordt het besproken op bijbelstudie, catechisatie en in het kader van onderwijs en vorming? Geven christenen elkaar op dit punt een stimulerend voorbeeld? Eén van de problemen lijkt mij dat we dit thema op het bord van de overheid laten liggen. Orgaandonatie zou binnen de kerken nadrukkelijker in beeld moeten zijn. Ook zonder donorshow of 'kerkenpakket'.

Toch is hiermee over orgaandonatie niet alles gezegd. Volgende week zoom ik daarom in op enkele belangrijke randvragen en nuanceringen.

Dr. Ad de Bruijne is docent aan de Theologische Universiteit te Kampen en eindredacteur van dit blad.

Vernederd en verheugd

‘Ze lieten hen geselen, bevalen hun de naam van Jezus niet meer te gebruiken en lieten hen vrij. De apostelen verlieten het Sanhedrin, verheugd dat ze waardig bevonden waren deze vernedering te ondergaan omwille van de naam van Jezus.’

Handelingen 6:40, 41

R.R. Roth ■

Wat is dat toch met die apostelen...

Het lijkt wel alsof ze het als een beloning ervaren van God om te worden vernederd door het Sanhedrin.

Vernederd om de naam van Jezus.

Hoe ver ben je heen, als je geseling zo opvat?

De term masochisme past hier niet, ze zochten deze geseling niet op.

Wel eerlijk blijven.

Maar toch, na die geseling zijn ze verheugd.

Wat is dat toch met die apostelen.

Toch hoort het ook bij Jezus navolgen, wanneer je als lijdende kerk door het leven gaat.

Jezus zegt het tegen zijn leerlingen, in Lucas 6:22 en 23: Gelukkig zijn jullie wanneer de mensen jullie omwille van de Mensenzoon haten en buitensluiten en beschimpen en je naam door het slijk halen. Wees verheugd als die dag komt en spring op van blijdschap, want jullie zullen rijkelijk beloond worden in de hemel. Vergeet niet dat hun voorouders de profeten op dezelfde wijze hebben behandeld.

Wat is dat toch met die Jezus...

Je wordt beloond wanneer je vernederd wordt omwille van de Mensenzoon.

Hoe ver ben je heen, als je je leerlingen dit voorhoudt?

Nee, je hoeft de vernedering niet op te zoeken.

Wel eerlijk blijven.

Maar toch, opspringen van blijdschap na vernedering omwille van de Mensenzoon.

Ik weet het niet.

Wat is dat toch met die Jezus.

Wanneer ik kijk naar ons als lijdende kerk, dan leef ik mee.

Dan word ik geraakt door het lijden van mijn broers en zussen in geloof.

Wanneer onze kinderen worden onthoofd omdat ze christen zijn, wanneer onze kerken worden geruïneerd.

Wanneer we niet met elkaar kunnen samenkomen omdat we anders worden gestraft.

Met gevangenschap, honger en wat niet al.

Wat moet ik anders dan meelevens?

Wat moet ik anders dan mijn afschuw uitspreken over het onrecht dat de kerk van Jezus overkomt?

Nou, zegt Jezus, opspringen van blijdschap is een goed alternatief.

Niet treuren, maar opbeuren.

Zo, dat de ander springt van blijdschap.

Alsof er een feestje is.

Ik merk dat ik dat niet goed kan meemaken.

Ik merk dat ik dat helemaal niet meemaken wil.

Kom op, als dit christen-zijn is.

Doe mij een beter geloof.

Mijn meditatie loopt vast.

Ik zie wel dat Jezus zijn woorden spreekt in het kader van het Koninkrijk van God voor de mensen.

Dat rijk is belofte voor volgelingen van Jezus.

Met elke vezel van mijn leven hier op aarde verlang ik naar dat koninkrijk.

Maar dat dat via zo'n weg van lijden kan gaan, wie kan zich daarover nu blij maken?

Laat staan op de stoelen gaan staan van blijdschap.

Ik heb de beelden gezien van mensen van wie de kinderen zijn vermoord.

Ik heb de beelden gezien van mensen van wie hun kerk is verwoest en sommige broers en zussen waren gedood.

Ze huilden en ze waren niet blij.

Oke, dan lezen we in Lucas 6:21 het volgende: Gelukkig wie nu huilt, want je zult lachen.

Het lijkt wel 'voor elk wat wils', maar toch, diezelfde mensen worden opgeroepen om blij te zijn in wat er volgt.

Je mag huilen, maar je wordt ook opgeroepen om blij te zijn. Omdat ons loon groot zal zijn in de hemel.

Hier ligt mijn moeite met Jezus: ons lijden hier neemt soms zulke grote vormen aan.

Dat is wat ik zie, in mijn eigen leven en in het leven van andere gelovigen.

Maar dat loon in de hemel, daar zie ik nog niets van.

Al geloof ik dat het ook mijn deel zal zijn.

Ik krijg het niet voor elkaar om als de gegeselde apostelen blij te zijn.

Ik krijg het zelfs niet goed voor elkaar om voor de lijdende kerk te bidden of God ons blij wil maken, omdat het lijden omwille van Jezus teken is van Gods naderende rijk.

Ik doe dat wel, bidden, maar het is mijn hoofd dat bidt, niet mijn hart.

Wat is dat toch met Jezus?

Robert Roth is predikant van de Gereformeerde Kerk te Oegstgeest.

De ware christen

wandelen met God

Christenen worden wel 'het vijfde evangelie' genoemd.
 Je hebt de vier evangeliën in de Bijbel: Matteüs, Marcus, Lucas en Johannes.
 Maar het vijfde evangelie is het evangelie van de christen.
 De goede boodschap in het leven van u, jou en mij.
 En dat is het enige evangelie dat de meeste mensen lezen.
 De vraag is alleen: zijn wij als christenen wel zulk 'goed nieuws'?
 De filosoof Friedrich Nietzsche (die van 'God is dood') schijnt ooit eens
 gezegd te hebben: "Christenen spreken veel over verlossing, maar ze zien er
 maar weinig verlost uit".

M.A. van Leeuwen ■

Dat is geen fijne uitspraak voor christenen, maar ik vrees dat er een behoorlijke kern van waarheid in zit. Ik denk zelfs dat Paulus hier voor een groot deel mee zou instemmen. Paulus heeft het eigenlijk over precies hetzelfde punt in de brief aan de Galaten, met name hoofdstuk 4.

Vrijheid

Een christen, zegt Paulus hier, is vooral een *bevrijd* mens.
 Vrijgekocht door Jezus Christus. Hij heeft voor je betaald.
 Daardoor mogen wij bij de familie van God horen.
 Niet als slaaf, maar als kind. Met recht op de erfenis.
 Alleen wat zie je vaak onder christenen?
 Ze gedragen zich nog als slaaf
 Ze zien God niet als hun Vader, maar als hun Baas.
 Die je tevreden moet stellen, voor wie je een heleboel dingen *moet* doen.
 Zij zeggen misschien 'Onze Vader...', maar denken 'Mijn Baas'.
 Zij *praten* misschien veel over verlossing en bevrijding, maar zij leven en denken niet als vrije mensen. Ze zijn niet blij en voelen zich niet verlost.
 Terwijl in het hart van het christelijk geloof een boodschap ligt van vrijheid.
 'U bent nu geen slaven meer, u bent kinderen van God en als zijn kinderen, bent u zijn erfgenamen', Galaten 4:7.

Dat is een geweldige boodschap, die vooral aan het avondmaal zichtbaar wordt.
 Er is voor je betaald, je bent kind van God.
 Maar ons probleem is: we hebben de ontembare neiging om weer slaaf te worden.

Paulus noemt dat afgoderij en vindt dat verschrikkelijk.

Christenen die hun vrijheid weer inleveren.
 Het doet pijn aan zijn ogen.

'Ik vrees dat al mijn inspanningen voor u volkomen zinloos zijn geweest (4:11).

Slavernij

Wanneer lever je je vrijheid in dan?
 Als je toch weer denkt dat je zelf je plek moet veilig stellen bij God.
 Als je je niet kunt voorstellen dat je kind van God kunt zijn, zonder dat er ook maar iets van jouw kant tegenover staat.
 En als je het dus toch gaat zoeken in je eigen prestaties.
 Pure slavernij.
 Je dient een afgod.
 De afgod van de religieuze prestaties, je inzet voor God.
 Paulus noemt dat in vers 10, en herhaalt dat in vers 21 e.v.

Waarom kan je inspanning voor God een afgod worden?

Omdat je inzet voor God zomaar belangrijker kan worden dan God zelf.

Natuurlijk is het goed om naar de kerk te gaan, Bijbel te lezen, stille tijd te houden, rein en sober te leven.

Maar als die dingen een doel worden in zichzelf: je doet het vooral voor je eigen rust en goede gevoel. Je doet het, omdat je dan pas echt zeker van je geloof bent, van Gods liefde. *Dan* loop je voorbij aan de belangrijkste persoon in je geloof: Jezus.

Je werk voor de kerk, je inzet voor God kan een manier worden om aan Jezus voorbij te leven.

Om niet op de knieën te hoeven gaan en te vragen om vergeving voor die en die concrete zonden.

Want je doet toch je best? Je komt je verplichtingen toch na?

Het lukt je dan wel niet om alle zonden uit te bannen, maar je komt een heel eind.

Je hebt Jezus eigenlijk alleen nodig om de gaten op te vullen in je leven, Jezus is er voor de steken die jij laat vallen

De Engelse prediker George Whitefield zei het zo: "De laatste afgod die achterblijft in ons hart is religieuze trots".

Religieuze trots

Paulus is er doodsbenauwd voor, dat wij in die valkuil lopen.

De valkuil van de religieuze trots.

In Galaten waren er mensen in de gemeente gekomen, die zeiden dat het mooi is om in Jezus te geloven. Maar om het echt af te maken, moet je je wel laten besnijden.

Je moet de wet gaan houden.

Paulus gaat daar fel tegenin.

De grootste bedreiging voor het christelijke geloof is, te denken dat Gods liefde te koop is. In je gedrag, in de manier waarop je praat over je geloof, de boodschap uitzenden dat je Gods liefde kunt afdwingen door je best te doen voor Hem. Door naar de kerk te gaan, door een goed christen proberen te zijn, door je kapot te vechten tegen je zonden. En vul maar in. Zo maak je Gods genade goedkoop. Goedkoop genoeg om door onszelf verdiend te worden. Met wat goede wil en met enige inspanning kun je blijkbaar Gods liefde naar je toehalen.

Wat zegt de Bijbel over genade?

Waar hamert Paulus op in Galaten?

Genade is niet te koop, genade is gratis.

Je kunt het niet verdienen, je krijgt het. Wie het toch probeert, wie toch denkt dat hij Gods liefde kan afdwingen door eigen inspanning, laat zien dat hij trots is en ongebroken. Je peilt je zonde niet diep genoeg. Je denkt dat je het zelf wel met God in orde kunt maken. Wat is het effect? Je maakt een afgod van fatsoen en je kijkt neer op iedereen die zich niet zo fatsoenlijk (lees: godsdienstig) gedraagt als jij.

En ik?

De Galaten hadden daar last van.

Hoe weet ik dat ik daar ook last van heb?

Van die religieuze afgod?

Denk eens na over je eigen gehoorzaamheid aan God.

Hoe voel je je als je goed gepresteerd hebt in de week die achter je ligt?

En hoe voel je je als het minder ging of ronduit slecht?

Als ik me goed voel bij goede prestaties en somber bij slechte, dan heb ik de zekerheid van mijn geloof, de zekerheid van Gods liefde afhankelijk gemaakt van mezelf.

Dan zijn mijn prestaties voor God mijn afgod geworden.

Ik ben er afhankelijk van.

Ze beheersen mijn leven.

Ze bepalen hoe ik denk, hoe ik me voel, hoe ik me gedraag.

Ze maken mij tot hun slaaf.

En dat is de grootste zorg van Paulus in deze brief.

Dat we weglopen bij de vrijheid die Jezus Christus ons geeft.

Hfd. 5:1: *Christus heeft ons bevrijd opdat wij in vrijheid zouden leven: houd dus stand en laat u niet opnieuw een slavenjuk opleggen.*

Zoek je zekerheid niet in het gehoorzamen van de wet van God. Zoek je zekerheid in Christus.

Dat is de hartstochtelijke oproep van Paulus hier.

Terug naar de basis

In het geloof moeten we elke dag weer terug naar de basis.

Terug naar de vrijheid die Jezus Christus heeft gebracht. Jezus is gekomen om mij vrij te kopen voor God. Ik ben dankzij hem Gods eigen kind, met recht op de erfenis.

Dat betekent: de zonden in mijn leven, die er nog steeds zijn en zullen blijven, die kunnen mij nu niet meer kapot maken. Ze kunnen me niet meer bij God vandaan trekken, en me niet meer beheersen. Want Jezus heeft die macht van de zonde gebroken. In hem mogen wij een leven leiden dat vrij is van afgoderij en slavernij.

Een waar christen is iemand die leeft in verbondenheid met Jezus Christus. Want alleen zijn liefde en zijn bevrijdingswerk geven mij zekerheid over mijn status bij God. En alleen in hem ben ik bestand tegen de aanvallen van de afgoden in mijn leven, met name die van de religieuze trots.

Ware christenen praten niet alleen veel over deze vrijheid, maar leven ook uit deze vrijheid.

Als blij en vrije mensen.

Dat zijn geen mensen, die zich beter voelen dan anderen.

Het zijn ook geen mensen, die nu hun eigen vrijheid zoeken.

Ze *zijn* vrij, maar vrij *om* God en hun naaste te dienen.

Niet omdat het moet, maar omdat ze overweldigd zijn door de liefde van God.

Zulke mensen heeft de kerk nodig.

Zulke mensen heeft Nederland nodig.

Zulke mensen heeft de wereld nodig.

Ds. Mark van Leeuwen is predikant van de Gereformeerde Kerk te Rotterdam-Oost.

De zegen als het gezicht van God (II)

De talige daadwerkelijkheid van de zegen

Aan het eind van elke zondagse eredienst krijgen we de zegen van de Heer mee. Maar wat houdt die zegen in? En hoe zeker kun je zijn van datgene wat in de zegen verwoord wordt? In een serie van drie artikelen willen we bezien hoe een theologie van de zegen ons kan helpen om God te ervaren in het midden van het alledaagse leven. In het artikel van vorige week werd een inleiding in de theologie van de zegen geboden en een bijbelstheologische verkenning. In dit artikel zullen enkele systematischtheologische grondlijnen geschetst worden. Volgende week verschijnt het laatste artikel, dat gewijd is aan enkele praktischtheologische vragen.

M. Derks ■

Schepping en zegen

Vorige week stonden we o.a. stil bij de zegen in de aartsvadergeschiedenis. Toen wezen we ook al op het voorkomen van *brk* (zegenen) in Genesis 1. In het kader van de scheppingsleer moet een bepaald element uit het eerste scheppingsverhaal belicht worden. In Genesis 1 blijkt dat God de prille schepping met open armen ontvangt. De eerste keer dat de mens wordt aangesproken door God, wordt deze door God gezegend (Gen. 1:28). De zegen biedt versterking en bescherming voor de afhankelijke en kwetsbare mens. Hoewel de zegen na Gen. 3 een nieuwe, extra betekenis krijgt (nl. heling of genezing), moet er met nadruk op gewezen worden dat de zegen al vóór de beschrijving van de zondeval (Gen. 3) genoemd wordt. Afhankelijkheid en kwetsbaarheid horen dus bij ons schepselmatige bestaan. Dit inzicht neemt de wind uit de zeilen van die theologieën die vóór de zondeval een al te idealistische situatie suggereren of creëren.¹

Zegen en redding

In bepaalde theologieën is een scheiding aangebracht tussen de scheppingsleer en de christologie (de leer over Christus). Binnen de scheppingsleer zouden we dan vooral met het *zegenen* van God te maken hebben, zouden we ons voornamelijk richten op het *Oude Testament* en zou het geloof vooral met *materiële dingen* te maken hebben. In de christologie zouden we dan met het *redden* van God te maken hebben, zouden we ons voornamelijk richten

op het *Nieuwe Testament* en zou het geloof vooral met *geestelijke dingen* te maken hebben. De zegen die Abraham ontvangt, is dan een materiële zegen (nageslacht), maar deze lijkt in de loop van de heilsgeschiedenis ondergeschikt aan het geestelijke heil in Christus: het was *slechts een middel* om de komst van Christus mogelijk te maken. Zo is de gang van Oude naar Nieuwe Testament er een van materieel naar geestelijk. De vraag is dan of wij nu nog wel over het ervaren van (materiële) zegen kunnen spreken.

Zowel redden als zegenen is een handeling van God, daarover is men het eens. Maar in de zojuist geschetste visie lijkt Christus iemand die mensen niet zegent, maar redt. De zegen is *passé*. Ons geloof in de drie-enige God leert ons echter dat *binnen* de drie-enige God weliswaar sprake is van een aan elk van de onderscheiden personen eigen handelen, maar dat *naar buiten toe* de werkingen van Vader, Zoon en heilige Geest niet los van elkaar gezien kunnen worden. Dat betekent dat zegen en redding niet tegenover elkaar geplaatst kunnen worden, net zo min als dat (het werk van) de Vader en (het werk van) de Zoon tegenover elkaar geplaatst kunnen worden.

Zo wordt een vergeestelijking van ons geloof in Christus tegengegaan. Hier is het weinige wat Bonhoeffer over de zegen geschreven heeft van onschatbare waarde. Veel christenen willen volgens Bonhoeffer te snel 'nieuwtestamentisch' zijn. Dat betekent een vergeestelijking en verinnerlijking van het geloof en een ontvluchten van deze wereld. Hij schrijft: "De christelijke hoop op de opstanding onderscheidt zich hierin van de mythologische hoop dat deze de

mens, op een geheel nieuwe manier en nog scherper dan in het OT het geval is, naar zijn leven op de aarde verwijst. De christen heeft niet, zoals zij die in verlossingsmythen geloven, buiten de aardse opgaven en moeilijkheden altijd nog een laatste uitvlucht naar de eeuwigheid, maar hij moet het aardse leven net als Christus (...) volledig doorleven. Alleen wanneer hij dat doet is de Gekruisigde en Opgestane bij hem en is hij met Christus gekruisigd en opgestaan. Het hier en nu mag niet voortijdig opgeheven worden. Dat is wat het Nieuwe en het Oude Testament aan elkaar verbindt. Verlossingsmythen ontstaan uit menselijke grenservaringen. Maar Christus grijpt de mens in het midden van diens leven.”² Kortom, Christus moet een plaats hebben *in het midden van het leven* en niet alleen op de schaduwplaatsen van zwakheid, dood en schuld. Want God *redt* ons niet alleen *uit* de macht van zwakheid, dood en schuld, maar Hij *zegt* ons ook *in* de volle breedte van ons leven.

De zegen van Christus

God redt en zegt ons in Christus. Wanneer we de relatie van Christus tot de zegen doordenken, valt het op dat Hij tegelijkertijd de gezegende, de zegenende en de zegen is! Nog vóór hij geboren is, wordt Hij gezegend: Elisabeth zegent de vrucht in de buik van de maagd Maria (Lk. 1:42). Ook zien we Jezus zelf zegend optreden: hij peilt de verlangens van de mensen met wie Hij omgaat en Hij legt de kinderen de handen op (Mc. 10:13-16 et par.). Hij stelt zichzelf daarmee in de joodse traditie van zegenen. Maar in één opzicht verschilt Hij met alle andere mensen: Hij zegt niet: ‘God is met u’, maar ‘Ik ben met u’ (Mt. 28:20).³ Hier blijkt niet alleen zijn goddelijke oorsprong, maar ook dat Christus zelf de zegen is. Het gezicht van God is het gezicht van Christus. In zijn liefde tot God, in zijn omgaan met de verstotenen, in zijn *aanhoudende* liefde ondanks zijn onschuldige dood aan het kruis - in dat alles is Hij tot zegen voor de mensen om Hem heen.⁴ In zijn heilzame aanwezigheid in Christus ons tot zegen geworden. Hij is in ons leven gekomen en in het midden van ons leven is hij ons tot zegen. Hij is echter niet eenduidig aanwijsbaar aanwezig, maar in het door verkondiging opgewekte geloof. Het ‘midden’ is geen midden van een cirkel, maar moet worden opgevat als een ‘tussen’, een midden tussen twee polen. Christus komt overal ‘tussenbeiden’: tussen God en mens, tussen mij en mijn ervaringen.⁵ Gezondheid, geluk en kracht - ze komen volop in beeld zowel in het Oude als het Nieuwe Testament. Toch staan ze niet gelijk aan zegen. Bonhoeffer wijst op een theologisch ‘tussenbegrip’ (‘Zwischenbegriff’) tussen God en gezondheid, geluk en kracht. Daarmee doelt hij op de zegen.⁶ De zegen is echter nog steeds van kracht; Christus heeft de zegen niet vervangen, maar vervuld. Bonhoeffer draait de zaak hier om: wat in het Nieuwe Testament ‘zegen’ heet,

wordt concreet in het Oude Testament. De zegen sluit de beloften in zich en bewaart die beloften, waarvan de vervulling in de toekomst ligt. God kan vele dingen in ons leven tot zegen maken wanneer wij ons daarvoor openstellen. Wel moeten we beseffen dat in dit ‘voorlaatste’, zoals Bonhoeffer dat noemt, niet alles vervuld wordt.⁷

De zegen als belofte

Om meerdere redenen is het goed de zegen op te vatten als een belofte, dus een performatieve of constituerende (taal)handeling. Hier is het goed ons te verdiepen in het centrale thema van Luthers en de lutherse theologie: de *promissio* (belofte). Het zegenende spreken van God is volgens Luther een performatieve handeling.⁸ Het gaat hier om het onderscheid tussen constaterende en constituerende uitspraken. Een belofte is niet puur een beschrijving van een gegeven stand van zaken. De belofte schept iets nieuws, namelijk een verhouding tussen degene die de belofte uitspreekt (of in wiens Naam de belofte wordt uitgesproken) en degene tegen wie de belofte wordt uitgesproken. Luther beschouwde de biechtformule ‘Ego te absolvo’ (‘Ik spreek u vrij’) lange tijd als een *beschrijvende* uitspraak: de woorden verwijzen naar de zaak. Luthers ontdekking was dat de uitspraak zelf de zaak was.⁹ De kracht ligt in de *toezegging*. Het gaat om iets dat je jezelf niet kunt toezeggen, maar wat je toegezegd moet worden. De kern van het evangelie bestaat dus niet in stilstaande woorden als ‘liefde’ en ‘geloof’, maar in deze dynamische ‘toezeggingen’. (Deze toezeggingen als praxis geven liefde en geloof vorm.) Bij een beschrijvende uitspraak ligt de waarheid als het ware ‘in de werkelijkheid’ en bij een bevel in de uitvoering of de uitvoerbaarheid. Maar bij een belofte ligt de waarheid in de werking ervan: het moet een werkzaam woord (*verbum efficax*) zijn. Het evangelie als belofte opent de toekomst en maakt een levende omgang met een persoonlijke God mogelijk. In de geschiedenis bleek dat God zijn beloften waarmaakte. Dat geeft vertrouwen voor de toekomst.¹⁰ Wij hebben deze herhaalde toezeggingen nodig. We ontvangen die bij de (eenmalige) doop en bij het (herhaalde) avondmaal. Ook breder in het kader van de scheppingsleer komen ze aan de orde. Het *promissio*-karakter van het scheppende werk van God komt tot uitdrukking in het feit dat God schept met zijn woord: Hij sprak en het was er. Zo moeten wij de wereld beschouwen als iets dat wij toegezegd krijgen. Doen we dat niet, dan is de wereld geen schepping Gods, maar een vreselijke natuur: jij moet als mens orde brengen in de chaos, zin geven aan het zinloze!¹¹ Kortom, de zegen is geen beschrijving, bevel of voorspelling, maar een belofte. De zegen is een toezegging *van buitenaf* die de toekomst voor ons opent.

Duiding van de zegen

De zegen beantwoordt onze meest elementaire vragen. Daarbij moeten we zoeken naar vragen die meer elementair zijn dan de vraag naar vergeving (bijv. Luther) of naar zin (bijv. Tillich). Aan deze vragen ligt een diepere vraag ten grondslag, namelijk de vraag naar het goede

het is de kunst om Zijn naam te durven verbinden met dingen die we meemaken

leven, of nog beter: een elementair *verlangen naar* het goede leven. Hoewel dit verlangen door depressiviteit afwezig kan zijn en hoewel dit verlangen niet per definitie religieus is, kan door een theologie van de zegen wel gezocht worden naar een weg om dit verlangen te vullen.¹² Dat dit verlangen niet per definitie religieus is, komt doordat dit (oorspronkelijk op God gerichte) verlangen vaak op een verkeerde manier gevuld wordt. En hoewel het goed is om uit te stijgen boven concrete uitingen van dat elementaire verlangen, moet wel telkens opnieuw bekeken worden wat 'goed' is in dat verlangen naar het *goede* leven. Zowel het diep peilen van het verlangen van de cultuur als het opnieuw doordenken van het christelijke geloof is dus noodzakelijk om in de wereld tot zegen te kunnen zijn.

Het ervaren van God gaat gepaard met interpretatie. In alledaagse ervaringen kunnen mensen de hand van God zien. Dat is echter een geloofsmatige duiding, die voortkomt uit de aard van God die tegelijk aanwezig en verborgen is. Deze duiding, dat herkennen is een (vaak onbewust) hermeneutisch proces. Religieuze interpretatie van de werkelijkheid geschiedt in een hermeneutische cirkel van wereldervaring, zelfervaring en Godservaring: wanneer de wereld zich nieuw ontsluit als zegen van God, ontsluit God zich aan ons als zegenende God en blijken wij gezegende mensen te zijn. Daarin gaat het dus om *dezelfde* wereld die in een *nieuw* licht ervaren wordt.¹³ Het bijbelse en liturgische spreken over zegen/zegenen biedt ons richting voor het duiden van onze ervaringswerkelijkheid. De zegen is de *werkzame* tegenwoordigheid van God. Waar we naar moeten zoeken is naar momenten of gebeurtenissen in ons leven waarin we iets van God herkennen. We kennen God vanuit de Bijbel, vanuit de kerk, vanuit onze opvoeding. Het is de kunst om Zijn naam te durven verbinden met dingen die we meemaken. Spreken van zegen wanneer we de versterkende, vergevende, bevrijdende werking van Gods Geest ervaren. Tegelijkertijd moeten we blijven beseffen, dat de opstanding en overwinning van Christus nog niet de voltooiing zijn. We leven "in een tijd en ruimte waarin God nog niet alles in allen is, waarin we te maken hebben met de feitelijkheid van kwaad

en verborgenheid. We hebben te maken met de feitelijkheid van een 'nog niet', dat we niet moeten wegpoetsen."¹⁴ We moeten ook in tijden van droogte, leegte en pijn een beroep blijven doen op de goedheid van God. Daarnaast moeten we beseffen dat God óók in die droogte, leegte en pijn aanwezig is. God kan de meest uiteenlopende ervaringen tot zegen maken. Wij openen de mogelijkheid daartoe in de open houding van gebed en liturgie.

Drs. Marco Derks studeerde theologie aan de Theologische Universiteit in Kampen. Hij werkt o.a. als catecheet in de Gereformeerde Kerk van Zwolle-Noord en als docent filosofie aan het Greijdanus College in Zwolle. Hij bereidt zich voor op een theologische vervolgstudie in Manchester (UK).

Noten:

1. M.L. Frettlöh, *Theologie des Segens: biblische und dogmatische Wahrnehmungen* (Gütersloh: Chr. Kaiser Gütersloher Verlaghaus, 42002), 216-229.
2. Bonhoeffer, D. *Widerstand und Ergebung: Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*. Herausgegeben von Christian Gremmels, Eberhard Bethge und Renate Bethge. Oorspronkelijke uitgave uit 1945 (Gütersloh: Kaiser/Gütersloher Verlaghaus, 1998), 226.500v. (citaat). Met de kritiek die zowel M.L. Frettlöh, (a.w., 200-208) als D. Greiner (*Segen und Segnen: eine systematisch-theologische Grundlegung* [Stuttgart etc.: Kohlhammer, 1998], 31v.) leveren op hun eigen lutherse traditie, kunnen ook wij onze winst doen. Ze wijzen erop dat God vaak alleen een rol lijkt te kunnen spelen als de mens eerst zwak en schuldig is. Wat God en het geloof in Hem dan betekenen voor 'sterke' mensen, blijft dan onhelder.
3. Hier treffen we niet het werkwoord *eulogeo* aan, maar toch kan hier van zegenen gesproken worden vanwege de uitdrukking 'zijn met' (vgl. Immanuël, 'God met ons').
4. Deze vermenging van gezegende, zegenende en zegen komen we ook in andere vormen tegen: Christus is zowel de priester als het offer en zowel de herder als het lam.
5. Vgl. H.-J. Abromeit, *Das Geheimnis Christi: Dietrich Bonhoeffers erfahrungsbezogene Christologie*. (Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1991), 259vv.
6. D. Bonhoeffer, *Widerstand und Ergebung: Briefe und Aufzeichnungen aus der Haft*. Hrsg. von Christian Gremmels u.a. (Gütersloh: Kaiser/Gütersloher Verlaghaus, 1998), 548.
7. Bonhoeffer, a.w., 226.
8. Luther spreekt zelf niet over het zegenen van elkaar (wel over het verkondigen van het evangelie aan elkaar), maar volgens Greiner (a.w., 226v.) geldt het performatieve karakter van de zegen ook voor het menselijke zegenen.
9. O. Bayer, *Martin Luthers Theologie: eine Vergegenwärtigung* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2003), 48.
10. Bayer, a.w., 46-53 (met verwijzing naar de taal filosofie van J.L. Austin); R.W. Jenson, *Systematic Theology*. Volume I, The Triune God. (Oxford etc.: Oxford University Press, 1997), 12-16; vgl. Hebr. 11.
11. Bayer, a.w., 93v.
12. Greiner, a.w., 35-38.
13. Greiner, a.w., 28v.31.
14. C. van der Kooi, *Tegenwoordigheid van Geest: verkenningen op het gebied van de leer van de Heilige Geest*, (Kampen, Kok, 2006), 228.

Good governance:

nieuwe bestuurlijke verhoudingen

Het functioneren van bestuur en toezicht in het bedrijfsleven en bij semi-publieke organisaties krijgt steeds meer aandacht. De scheiding van bestuur en toezicht wordt stringenter doorgevoerd. Besturen is een professionele taak geworden. Organisaties moeten niet alleen vertikaal verantwoording (aan de overheid) afleggen, maar zij moeten vooral ook horizontaal rekenschap geven van hun doen en laten naar hun stakeholders (belanghebbenden). In deze bijdrage geef ik aan die ontwikkeling enige aandacht. Niet interessant voor een kerkelijk orgaan? Wel, ik denk dat ook christelijke organisaties en kerkelijke organen er goed aan doen zich voor te bereiden op deze nieuwe kijk op besturen en verantwoorden. Zeker, omdat de aloude structuren van verenigingen en vergaderingen bezig zijn hun legitimatie te verliezen.

J. Westert ■

Goed toezicht binnen de private en publieke sector wint aan aandacht. In de zorg, bij woningstichtingen, in het onderwijs is er een ontwikkeling gaande, waarbij de invoering van nieuwe bestuurlijke verhoudingen veel energie vergt. De scheiding tussen bestuur (bevoegd gezag) en het toezicht wordt in diverse sectoren stringenter doorgevoerd. In dagbladen ziet u regelmatig vacatures voor leden van de raden van toezicht. In de zorgsector is deze ontwikkeling volop in ontwikkeling. Bij woningstichtingen zie je eenzelfde tendens. Ook in het onderwijs dringt de nieuwe vorm van governance op. Het is een maatschappelijke ontwikkeling die het gevolg is van een nieuwe visie op besturen, verantwoorden en rekenschap afleggen. In christelijke organisaties, zeker als zij met overheidsgeld hun maatschappelijke taak uitvoeren, zie je deze ontwikkeling volop terug. Afgezien van het feit dat het gaat om een voorgeschreven ontwikkeling, is het ook onontkoombaar. Met de teloorgang van de bestaande institutionele kaders moet je werken aan nieuwe vormen van verantwoording. Bij veel organisaties wordt gewerkt aan maatschappelijke doelen met geld van derden, overheid, leden, donateurs e.d. De bestaande manieren van verantwoording voldoen niet meer. Op een ledenvergadering van een vereniging wordt vaak voor anderhalve man en een paardenkop uitgelegd, waar het geld aan is besteed, welke strategische doelen worden nagestreefd en welke prestaties

gehaald moeten worden. De echte stakeholders, zoals cliënten, studenten, huurders, passagiers, ouders, samenwerkende instellingen, kerken zijn daar niet aanwezig en worden zo niet betrokken. Tegen die achtergrond is het nodig dat verantwoording en rekenschap in een nieuw jasje worden gestoken.

Het begrip 'governance'

Wat is governance eigenlijk? Het past in ons denkklimaat om te werken met Engelse termen, maar het woord is ook in het Nederlands bekend. Denkt u maar aan gouverneur, gouvernement en gouvernante. De laatste bestuurde vroeger het huishouden bij de rijken, als het ging om opvoeding en onderwijs. (Terzijde: onze minister van jeugd en welzijn zou er misschien eens over moeten denken om deze functie nieuw leven in te blazen en te positioneren i.p.v. alle energie te stoppen in nieuwe centra, waar overleg, samenwerking en registratie de tijd en het geld dreigen op te slurpen.) Bij *governance* gaat het om termen als sturing, beheersing, verantwoording en toezicht. Governance is eigenlijk een containerbegrip, dat vier kernthema's omvat.

- Er is een bestuurlijke ontwikkeling aan de gang van een terugtrekkende centrale overheid, ten gunste van de lokale overheid, de not-for-profitsector (onderwijs, zorg, woningbouwcorporaties), marktwerking en de bur-

ger. Deze trend wordt versterkt doordat semi-publieke organisaties een omslag doormaken van aanbodgestuurd naar vraaggestuurd werken. Die slag vraagt om een andere inrichting van bedrijfsprocessen.

- Er is meer aandacht gekomen voor corporate governance. Dat is het proces gericht op versterking van het decentrale bestuur en toezicht. Kernbegrippen daarbij zijn intern toezicht, bestuur en verantwoording. De 'checks en balances' in de eigen organisatie moeten op orde zijn.
- De verankering van maatschappelijke organisaties/ondernemingen in de samenleving dient verbeterd te worden. Dat kan door stakeholders (belanghebbenden) bij die organisaties een belangrijke stem te geven in de oordeelsvorming over de kwaliteit en de resultaten van de instelling. Het is dus nodig om de belanghebbende te betrekken bij de realisatie van de beleidsdoelstellingen. Daarover dient met hen op een open manier te worden gecommuniceerd. Door publiek verantwoording af te leggen, is ook beïnvloeding mogelijk. Het gaat hier om de horizontale verantwoording. Dat zijn patiënten(organisaties), cliënten, studenten, ouders, huurders,

het moderne kerklid is bij wijze van spreken een 'een belangrijke stakeholder'

passagiers, donateurs. Kortom al degenen, die gebaat zijn bij de kwaliteit van de publieke dienstverlening van de betreffende maatschappelijke instelling. Als reiziger over het spoor heb ik een opvatting over de kwaliteit van de service, de reistijden etc. Naast de directe belanghebbenden gaat het bij verankering en verantwoording in de praktijk over de partners in de keten, waarmee een instelling zijn maatschappelijke opdracht vormgeeft. In het onderwijs zijn dat bijvoorbeeld leerbedrijven en instellingen, gemeenten en provincies.

- Versterking van de kwaliteit van de dienstverlening vraagt om een professionele en eigentijdse aanpak. Die aanpak vraagt om ruimte voor de professional die zich verantwoordt.

Tabaksblatt

Op de vier thema's kom ik nog terug. Eerst nog een enkele opmerking over de ontwikkelingen op het gebied van governance. Het is geen trend, die zo maar uit de lucht valt. Enkele jaren geleden deden zich grote boekhoudschandalen voor in de private sector: Enron en Worldcom in de Verenigde Staten. De schandalen hebben geleid tot wetten en codes met als doel versterking van de kwaliteit van het toezicht, verbetering van de 'interne organisatie',

beheersing van de risico's. In Nederland vond eenzelfde discussie plaats. Het leidde tot versterking van de Raad van Commissarissen en het Raad van Toezicht-model. De commissie Tabaksblatt presenteerde in 2003 zijn corporate-governance-code. De kern van Tabaksblatt is dat belangen en verantwoordelijkheden worden afgebakend en gemarkeerd in afzonderlijke posities. Zodanig dat in de interactie tussen de posities een evenwichtige afweging ontstaat: 'checks en balances'.

Ook in de publieke en (semi-)publieke sector ontstond behoefte aan nieuwe regelgeving op het terrein van governance. De commissie Schutte die de HBO-fraude onderzocht, was een van de aanleidingen om het toezicht te versterken. Ook andere incidenten, zoals de vuurwerkramp, de bouwenquête deden de roep om beter toezicht toenemen. Andere kwesties die eveneens een rol spelen, zijn:

- beloningsystemen en de sterk stijgende beloningen van managers en bestuurders;
- de roep van de regering om duidelijk meetbare doelen en prestaties van (semi-) overheidsinstellingen;
- schaalvergroting van publieke instellingen en de daarbij behorende professionalisering en verzelfstandiging;
- de komst van allerlei toezichthouders, zoals de zorgautoriteit, de NMA, de behoefte naast verticale verantwoording aan horizontale verantwoording.

Door de verregaande media-aandacht voor de genoemde incidenten en de steeds kritischer wordende reacties van burgers is de maatschappelijke noodzaak tot heldere verantwoording en het afleggen van rekenschap een steeds nadrukkelijker eis geworden. De ontwikkeling van nieuwe vormen van governance is daarom ook voor de publieke sector relevant geworden

Vertikaal en horizontaal

We keren vervolgens terug naar de eerder genoemde kernthema's.

Versterking van bestuur en toezicht is noodzakelijk om decentralisatie te implementeren en vertikaal extern toezicht op afstand te houden. De installatie van Raden van Toezicht, het ontwikkelen en hanteren van gedragscodes, het stellen van nieuwe eisen aan toezichthouders zijn daar de zichtbare voorbeelden van. Tegenwoordig moet bijvoorbeeld inzichtelijk gemaakt worden welke nevenfuncties leden van Raden van Toezicht en bestuurders nog vervullen om strijdigheid van belangen te voorkomen. Er horen nieuwe verantwoordelijkheden en bevoegdheden bij. De rol van bestuurder en toezichthouder is sterk gescheiden. De dagelijkse leiding en het bestuur worden ontvlochten. Het bestuur (bevoegd gezag) is er voor het beleid. Deze rol is gaandeweg ook geprofessionaliseerd. De Raad van Toe-

zicht is gericht op de controle van de bestuurder en toetsing van de kwaliteit van het beleid. Waar de verticale regelgeving verdwijnt, verdwijnt ook legitimatie. Het hebben van goede verbindingen met de eigen stakeholders is essentieel voor het vinden van nieuwe legitimatie van instellingen, als zorginstellingen, onderwijsorganisaties, vervoersbedrijven. Dat betekent voor organisaties, dat zij zorg moeten dragen voor een niet vrijblijvende horizontale verantwoording. Welke stakeholders hebben invloed op de organisatie? Instellingen worden meer en meer gezien als maatschappelijke ondernemingen en worden op hun maatschappelijke taak aangesproken. Verpleeghuizen moeten hun zorg en hun resultaten maatschappelijk rechtvaardigen, verdedigen en gesteund krijgen. Voor onderwijsinstellingen geldt: de docent moet zijn onderwijs en de resultaten van het onderwijs transparant kunnen laten zien en verdedigen. In het complexe middenveld komen de bevoegdheden meer op het eigen bord te liggen. De overheid ontwikkelt en gedraagt zich als partner. In samenwerkingsverbanden en netwerken krijgen bestuurders en toezichthouders meer verantwoordelijkheid te dragen. Op die verantwoordelijkheden zijn zij publiek aanspreekbaar en dienen zij verantwoording af te leggen aan een veelheid van verschillende stakeholders en op uiteenlopende wijzen. De nadruk bij raden van toezicht ligt minder op bedrijfsvoering, processen en organisatie, maar gaat vooral uit naar de oriëntatie op kwaliteit en maatschappelijke vraagstukken, waar een instelling mee te maken heeft. De bepaling van de strategische koers van de maatschappelijke zorgonderneming, de onderwijsinstelling, de woningbouwcorporaties zijn thema's waar het echt om draait. Van toezichthouders wordt niet gevraagd gespecialiseerd te zijn, hooguit op het toezichthouden zelf. Onafhankelijkheid ten opzichte van de bestuurder wint aan belang. Wat dat betreft is de vraag naar herkomst van informatie zinvol. De toekomst zal ongetwijfeld zijn, dat Raden van Toezicht in een eigen verslag zich gaan verantwoorden over hun rol, beloning en belangen. In het regeerakkoord wordt zoveel mogelijk de ruimte gelaten voor eigen initiatief en verantwoordelijkheid. Daartoe is ook het plan om een rechtsvorm van de maatschappelijke onderneming in te voeren. Organisaties moeten zorgen voor maatschappelijke verankering als vorm van verantwoording. Als het interne toezicht op orde is gebracht en de horizontale verantwoording en verankering is geregeld, kan de overheid meer terugtreden. Dat ongeveer is de lijn van ontwikkeling rond governance. Bij verticaal toezicht moet u denken aan ministeries, inspecties, regulators. Bij horizontaal toezicht aan: kwaliteitssystemen, certificering, accreditatie, keurmerken, visitaties, jaarverslagen, audits, benchmarking, maar ook klantenpanels, klokkenluidersregelingen en medezeggenschaporganen.

Kerkelijk transparant

Over bestuur en toezicht valt in detail veel meer te zeggen. De lezer van dit blad heeft er niet direct mee te maken, zo lijkt het. Gelijktijdig speelt het zich dichtbij u af. Veel christelijke organisaties en verenigingen krijgen er in de praktijk mee te maken. De rol van schoolbesturen professionaliseert in een snel tempo. De functie van de aloude schoolvereniging wordt geheel anders. Dat moet ook wel, want de legitimatie via lidmaatschap en een algemene ledenvergadering is nauwelijks nog serieus te nemen. Christelijke zorginstellingen maken de slag naar het toezichtmodel.

Deze verandering in bestuurlijk denken zal ook in kerken doordringen. Leden, die nu deel uitmaken van allerlei commissies en organen zullen meer gaan letten op hun rol en de scheiding van rollen. Dat is ook goed. De wijze, waarop we in kerkelijke organen verantwoording afleggen, vraagt ook daar om verdieping en meer transparantie. Zo valt te denken aan kerkelijke en diaconale uitgaven, die als quota worden opgebracht voor kerkelijke doelen of christelijk maatschappelijke instellingen. In termen van horizontale verantwoording naar de achterban is het daarmee echter matig gesteld. In zekere zin geldt dat ook voor de binding met zending en andere kerkelijke activiteiten, die door de bank genomen te weinig transparant en beïnvloedbaar zijn.

In allerlei organisaties zien we de behoefte ontstaan om zich in gesprek met hun omgeving rekenschap te geven over de manier, waarop zij hun maatschappelijke opdracht uitvoeren. Een belangrijk motief wordt gevormd door de sterk afgenomen legitimatie van bestaande structuren. In kerkelijke termen zijn dat allerlei kerkelijke vergaderingen en synodes. De vraag valt te stellen, of zulke organen niet veel sterker moeten inzetten op horizontale verantwoording. Betrek die 'belanghebbenden' ook bij de beoordeling van de kwaliteit van functioneren. De noodzaak om via nieuwe manieren rekenschap te geven van de maatschappelijke, of kerkelijke opdracht blijft. Het is een uitdaging om te zorgen voor nieuwe vormen van verbinding met de kerkelijke of maatschappelijke omgeving. Het moderne kerkklid is bij wijze van spreken een 'een belangrijke stakeholder'. Alleen hierom is het van belang de ontwikkeling op het gebied van governance te volgen en in verschillende dienstverlenende kerkelijke organen ook toe te passen. Het zou de moeite waard zijn, als in de hoek van het kerkrecht door de bril van governance een keer stevig naar deze aspecten van het kerkelijk leven werd gekeken.

Jan Westert is directeur van het ROC Menso Alting.
Reacties: j.westert@planet.nl

Haast ondermijning?

Iemand maakte mij erop attent dat op de website 'eeninwaarheid' een lang artikel stond van dr. M.J. Arntzen 'Over trouw aan Schrift en belijdenis'. Het bleek te gaan om een reactie op mijn twee artikelen in Kerkelijk Leven 'Vandaag trouw aan Schrift en belijdenis'. Arntzen is een man die respect verdient voor zijn kerkelijke en theologische verdiensten. Daarom reageer ik op zijn artikel. Tegelijk moet ik zeggen dat ook deze bijdrage op de website mij teleurstelt.

B. Kamphuis ■

Schrift

Arntzen vindt het bedenkelijk dat ik geschreven heb dat je niet zo maar ieder woord van God kunt overplaatzen naar onze tijd, omdat God zijn Woord heeft gesproken en laten spreken tot concrete mensen in concrete situaties. "Vergeet de geachte schrijver niet te veel, dat de ganze Schrift, Oud en Nieuw Testament normatief is en blijft voor *alle* tijden, dus ook voor de 21^e eeuw?" Nee, dat vergeet ik niet. Ik heb zelfs expliciet geschreven dat we bereid moeten zijn vandaag heel ons kerkelijk en christelijk leven tegen het licht van de Schrift te houden.

Maar eerbied voor de Schrift betekent ook dat je bereid bent zorgvuldig te luisteren naar wat de Schrift werkelijk te zeggen heeft. Anders laat je zomaar de Bijbel buikspreek. Arntzens artikel bevat daarvan een onthutsend voorbeeld. Aan het eind schrijft hij dat mijn artikelen hem doen denken aan Mefiboseth. "Deze was mank aan beide voeten (2 Sam. 9:13). Mank aan beide zijden (Statenvertaling). Aan de ene kant gaan de artikelen mank door een zekere relativering, haast ondermijning van de bestaande belijdenis. Aan de andere kant door het invoeren van allerlei overbodige toevoegingen".

Op dat 'haast ondermijning' kom ik nog terug. Nu gaat het mij om dit schriftgebruik. Een totaal uit zijn verband gerukte tekst wordt op mijn artikelen toegepast. Als het niet om

een aanklacht ging, zou je denken dat het een mislukte grap was. Op deze manier kunnen wij naar mijn overtuiging de Bijbel niet gebruiken. Dan gooien we heel de winst van de heilshistorische exegese overboord. Arntzen is bang dat ik met mijn visie op de Schrift de, wat hij noemt, 'bedenkelijke opvattingen' van dr. De Bruijne steun. Ik denk dat zijn concrete schriftgebruik veel bedenkelijker is en in strijd met de eerbied voor de Schrift.

Belijdenis

Nu over dat 'haast ondermijning'. Ik heb in mijn artikelen gezegd dat niet alleen de Schrift, maar ook de belijdenis norm is in de kerk. Uitdrukkelijk heb ik gesteld dat de kerk nooit zonder belijdenis kan. Hoezo dan 'haast ondermijning'?

Dat komt omdat ik het historische karakter van de belijdenis benadrukt heb. Alles wat ik daarover gezegd heb, wordt door dr. Arntzen bestreden. Eén voorbeeld daarvan noem ik. Ik heb de vraag opgeworpen waarom de Dordtse Leerregels beginnen met de uitverkiezing en niet de opzet van Calvijn volgen, die pas over uitverkiezing spreekt nadat hij geloof en wedergeboorte behandeld heeft. Arntzen zegt: De Leerregels beginnen helemaal niet met de uitverkiezing, maar met de verlorenheid van het menselijk geslacht en de redding door het evangelie van Gods Zoon. Zeker, zo begint hoofdstuk 1 van de Leerregels; daar heb ik

zelfs in één van de stellingen bij mijn dissertatie (stelling 10) uitdrukkelijk op gewezen. Maar dat gebeurt wel in het kader van een opzet, waarbij de goddelijke uitverkiezing voorop staat. Dat is het onderwerp van hoofdstuk 1 van de Leerregels. De Synode van Dordrecht was zelfs aan die opzet gebonden, omdat ze moest antwoorden op de Remonstrantie, die ook met de uitverkiezing begon. De Leerregels zijn mee bepaald door de historische situatie waarin ze geschreven zijn.

Inderdaad, ik relativeer de belijdenis. De belijdenis bevat geen tijdloze waarheden, maar is een op een bepaalde tijd gegeven menselijk antwoord op Gods woord. Maar wat heeft dat met ondermijning te maken? O nee, het gaat niet om ondermijning, het gaat om 'haast ondermijning'. Dat woordje 'haast' vind ik nog het meest bedenkelijk. Dit is geen beschuldiging maar een insinuatie. Dat is dr. Arntzen onwaardig.

Prof. Dr. Barend Kamphuis is hoogleraar aan de Theologische Universiteit te Kampen en hoofdredacteur van dit blad.

Ietsisme

Veel mensen geloven wel 'dat er iets is'. Maar om dat 'God' te noemen gaat hen te ver.

De Harderwijkse predikant Lex Boot schrijft over dit 'ietsisme' in 'Woord & Dienst' (Opiniërend Magazine voor de PKN).

T. Groenveld ■

"Iets is een populair geloof geworden. Tot verbazing van verlichte rationalisten. Want wat is iets voor zweverigs? Tot afkeuring van menig rechtzinnig gelovige: iets is wel erg minimaal.

Natuurlijk mag je er vragen bij hebben. Maar niet te ontkennen, valt dat velen hun religiositeit vandaag zo uitdrukken.

Aardiger dan afkeuring lijkt het me om het inhoudelijke gesprek met elkaar te zoeken."

Uit onderzoek blijkt dat 34% van de leden van de PKN (de Protestantse Kerk in Nederland) zich ietsist noemt. Wat zijn ietsisten?

"Zo verschillend als ietsisten zijn, wat hun bindt is de lichte allergie om over God te spreken in theïstische termen van een Persoon 'daarboven' (...)

Als het woordje 'god' al door ietsisten wordt gebruikt, dan verwijzen ze daarmee meer naar een dragende en stuwende kracht. Meer naar een energie van liefde, een ervaring van vrede, dan naar de aspecten van 'God' zoals doorgaans geaccentueerd in ons kerkelijk spreken."

Boot onderscheidt twee groepen ietsisten:

De *eerste* groep kreeg geen van thuis religieuze bagage mee. Ze zijn niet christelijk maar geloven ook niet in een leeg heelal. Ze zoeken 'rituelen':

"Dat resulteert vaak in een wat trendy shake van elementen uit verschillende tradities, samengesteld al naar gelang wat 'goed voelt'.

Ik kom ze tegen in allerlei verbanden. Hun uitstraling is open en gesprekken met hen zijn altijd leuk. Kerken zijn voor hen folklore, maar ze zijn heel geïnteresseerd in wat mij beweegt. En wat de kerkganger beweegt.

Kunt u dat uitleggen?"

De *tweede* groep is lid van de kerk, maar is vervreemd van 'binnenkerkelijke geloofstaal'.

Het godsbeeld is wazig geworden, 'een groot mysterie'.

"Als bidden niet meer lukt, heeft men dikwijls besloten daar ook niet meer onrustig over te worden. Men is terecht bevrijd van de combinatie van geloof en onrust, de angst van de kindertijd.

Anderen, dikwijls jonger, blijven zich actief uitstrekken naar nieuwe religieuze rituelen. Kaarsen, meditatie, sacrale dans, het mag zolang het niet oubollig is. Een kerkdienst bijwonen, bijvoorbeeld een uitvaart, voelt als een excursie in hun oude thuisland. Vertrouwd, maar ook vreemd. Kunnen wij, in gesprek met hen, die vervreemding vruchtbaar maken?"

Voor veel kerkgangers is God vooral een Persoon, een persoonlijke Vader, "die zijn Zoon heeft gezonden om de weg naar Hem vrij te maken". Ietsisten zien God vooral als kracht.

Boot pleit voor ruimte voor ietsisten binnen de PKN.

"Gesprekken met ietsisten zijn immers ook gesprekken met onszelf. Zij maken ons ervan bewust dat in ons kerkelijk spreken vooral 'persoonsaspecten' in het denken over God geaccentueerd zijn. Wat mij bezig houdt is de vraag of we geen aspecten laten liggen die wel degelijk deel uitmaken van de ruimte van de christelijke geloofstraditie en die juist voedzaam kunnen zijn in verbinding met ietsisten en ietsisme in onszelf."

Boot ziet een ontwikkeling in 'open protestantse gemeenten': mensen drukken zich minder theïstisch en meer pan-en-theïstisch uit. Kort door de bocht vertaald: God meer als een kracht in alles dan als een Persoon.

"Het zou prachtig zijn als ietsisten en theïsten samen ontdekken dat God als bron van leven liefdevolle kracht en energie is. Dat God juist daarin ook persoonlijk als een vader en een moeder voor mensen wil zijn. Een God die ons kent, dieper dan wij onszelf kennen. Die ons al gevonden heeft, voordat wij op zoek gaan."

Veel ietsisten zijn 'eredienstmijdend', anderen gelukkig niet:

"Ik ben me ervan bewust dat ik gewoon met hen op zondagmorgen de lofzang zing en in Christus' naam brood en wijn deel. Daarnaast ben ik er ook heel erg zeker van dat een andere groep kerkgangers zichzelf nooit ietsist zou noemen, maar veel van het gedachtegoed wel omhelst."

Het is een sympathieke gedachte om de brug te slaan naar ietsisten. Daarbij kun je niet om de kern van het evangelie heen: Ik had besloten u geen andere kennis te brengen dan die over Jezus Christus - de gekruisigde, om met Paulus te spreken (1 Korintiërs 2:2). Die boodschap is wel voor Joden aanstootgevend en voor heidenen dwaas, en voor ietsisten wellicht achterhaald, maar voor ons die gered worden is het de kracht van God (1 Korintiërs 1:18). Dan kun je samen de lofzang zingen en in Christus' naam brood en wijn delen.

Ds. Tonnis Groenveld is emerituspredikant van de Gereformeerde Kerk te Uithuizen en woont te Roodeschool.

MOOIE RAMEN

vertrouwd verzekerd

speciale verzekeringen voor kerken, zorginstellingen en monumenten

Je hebt met specialisten te maken.
Dat merk je in alles.

Postbus 500 5240 AM Rosmalen www.donatus.nl tel. 073 - 5221700

Nijmegen - beroepen: K. Harmannij te Den Ham

Wijziging - nieuw e-mailadres van ds. A.H. Driest, Groningen-Zuid:
alkodriest@home.nl, tel.nr.: 050-5273862

Zuidhorn - nieuw adres ds. Jt. Janssen: Schokker 12, 9801 MG Zuidhorn, tel. 0594-500451

Secretariaat GZD (Groninger Zendings Deputaten): Greta Douma, Fazantenlaan 36, 9751 EV Haren, e-mail: GroningerZendingsDeputaten@gkv.nl

HOOFDREDACTEUR:

Prof. Dr. B. Kamphuis

EINDREDACTEUR:

Dr. A.L. Th. de Bruijne

OVERIGE REDACTIELEDEN:

Dr. E.A. de Boer, Drs. I.D. Haarsma, Prof.
Dr. G. Kwakkel, Drs. B. Luiten,
Prof. dr. S. Griffioen, J. Westert.

MEDEWERKERS:

J.J.D. Baas, J.M. de Jong, Ds. G. Riemer,
Dr. J. Smelik, Drs. H. Veldman

BESTUURSLEDEN STICHTING

DE REFORMATIE:

A. Verhoeff (voorzitter),
Drs. B. Bos (secretaris),
F.H. Haveman (penningmeester)

BLADMANAGEMENT:

Mevrouw M.T. Kremer
Scholma Druk bv, Postbus 7
9780 AA Bedum, tel. 050 3013636

Alle stukken voor de redactie bij voorkeur per
E-mail: reformatie@scholma.nl, ingeval per
post via bovengenoemde postbus.

Uitgever: Print Media bv, Bedum
Technische realisatie:
Scholma Druk bv, Bedum

ADMINISTRATIE EN

ADVERTENTIES:

Scholma Druk, postbus 7,
9780 AA Bedum.
Telefoon: 050 - 3013636.
Fax: 050 - 3012732
(o.v.v. Reformatie).
E-mail: reformatie@scholma.nl
Aanlevering advertenties in overleg.
ING Bank: 66.30.92.620

ABONNEMENTSPRIJZEN:

€ 49,50 per jaar
studenten € 19,50;
buitenland € 130,00
- abonnementsjaar loopt van
1 januari t/m 31 december

- opzegging van het abonnement dient 1
maand voor aanvang van het nieuwe
abonnementsjaar schriftelijk of per e-
mail te geschieden (voor 1 december)
Losse nummers € 1,50 (incl. porto).

De Reformatie is op Daisy cd-
rom verkrijgbaar bij de Chr.
Blindenbibliotheek voor blinden
en slechtzienden.
Tel. (0341) 565477.

ADVERTENTIES (acquisitie en verkoop):

J. Hoogenboom, tel. 050-4091204,
fax 050-4091252
e-mail: info@hoogenboom-communicatie.nl
Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever is het niet toegestaan artikelen uit dit blad over te nemen.

Web: www.dereformatie.nl
ISSN 0165-5191